

LECH MRÓZ

WPROWADZENIE *

Już 150 lat trwają w polskiej nauce próby badań nad Cyganami, mimo to ciągle jeszcze nie udaje się wyjść poza początkowe etapy poznania tej społeczności. Notatki i spostrzeżenia różnego rodzaju ukazywały się już sporo wcześniej — wynika to z faktu, że od około 500 lat Cyganie są stałymi gośćmi w Polsce, tak przy tym odmiennymi sposobem życia i kulturą, że jest oczywiste, iż zwrócono na nich uwagę.

Okres zainteresowań naukowych, zainicjowany publikacjami historyków T. Czackiego, I. Daniłowicza, T. Narbutta¹, miewał swoje lepsze i gorsze lata, nigdy jednak nie zaowocował podjęciem bardziej systematycznych i na szerszą skalę prowadzonych badań. Pewne ożywienie daje się zauważyć w drugiej połowie XIX w. — wyraża się ono kilkunastoma — drobnymi na ogół — artykułami zamieszczanymi w różnych czasopismach. Na Cyganów zwracają także uwagę w swoich pracach K. W. Wójcicki i W. Pol². Nasilenie zainteresowań nimi następuje na przełomie wieków, inicjatorem jest I. Kopernicki, rozpoczynający od badań antropologicznych, a następnie prowadzący systematyczne prace nad językiem Cyganów Podkarpacia. Badania lingwistyczne Kopernickiego kontynuują J. Rozwadowski i E. Klich³ w latach 20-tych i 30-tych

* Zeszyt niniejszy, poświęcony w całości problematyce cyganologicznej, zawdzięczamy inicjatywie mgr. Lecha Mroza, od wielu lat prowadzącego badania nad tą bliską, a jednocześnie wciąż jeszcze mało znaną grupą etniczną, oraz dużym staraniem, jakie włożył wespół z mgr. Adamem Bartoszem w przygotowanie i dobór materiału. — Redakcja.

¹ T. Czacki, *O Cyganach*, [w:] *Pomniki historii i literatury polskiej*, Kraków 1835; I. Daniłowicz, *O Cyganach wiadomość historyczna*, Wilno 1824; T. Narbutt, *Rys historyczny ludu cygańskiego*, Wilno 1830.

² K. W. Wójcicki, *Stare gawędy i obrazy*, Warszawa 1840; W. Pol, *Rzuka na północne stoki Karpat*, Kraków 1851; tenże, *Północny wschód Europy*, Kraków 1870, t. 2.

³ Informacje o pracach I. Kopernickiego, J. Rozwadowskiego i E. Klicha zawarte są we wstępie A. Bartosza do badań nad Cyganami spiskimi.

XX w. Na przełomie XIX i XX w. ukazują się także artykuły na temat Cyganów w periodykach ludoznawczych, „Wisła” i „Lud”⁴.

Lata bezpośrednio poprzedzające II wojnę światową, jak i powojenne, są okresem zastoju w zainteresowaniach Cyganami w Polsce. Poza ciekawostkowymi informacjami prasowymi nie publikuje się prawie nic. Wyjątkiem są dwa artykuły Pobożniaka⁵, będące podjęciem badań lingwistycznych. Dopiero lata 50-te przynoszą wzbogacenie wiedzy o Cyganach, przy czym aż do połowy lat 60-tych tylko dwaj autorzy, T. Pobożniak i J. Ficowski, działają na polu zainteresowań cyganologicznych, ich też należy uznać za odnowicieli zainteresowań i prekursorów współczesnych badań naukowych. Pobożniak konsekwentnie kontynuuje badania lingwistyczne, efektami są artykuły zamieszczane w czasopiśmie „Onomastica” i najpoważniejsze dzieło tego autora *Gramatyka dialektu Lowarów*⁶, stanowiąca ważne dopełnienie prac Kopernickiego i Rozwadowskiego. Szczególna i niełatwa do zaklasyfikowania rola w badaniach nad Cyganami przypada J. Ficowskiemu; jego najważniejsze prace, *Cyganie polscy* i *Cyganie na polskich drogach*⁷ (rozwiniecie i znaczne uzupełnienie pierwszej z wymienionych publikacji), stanowią fundamentalne dzieła polskiej literatury cyganologicznej i trudno wyobrazić sobie badacza, który zajmując się dzisiaj Cyganami edukacji swojej i pracy nie rozpocząłby od ich przestudiowania. Zwłaszcza druga z wymienionych stanowi najpełniejsze, jak do tej pory, kompendium wiedzy o Cyganach i nie sądzę, by w najbliższym czasie ukazało się jakieś inne dzieło tej miary co *Cyganie na polskich drogach*. Mimo iż od opublikowania go upłynęło kilkanaście lat i Cyganami zajmuje się coraz szerszy krąg badaczy — o czym zresztą świadczy ten tom — najpełniejsze opracowanie historii, etnografii, folkloru Cyganów polskich stanowi właśnie praca Ficowskiego. Jemu też zawdzięczamy tłumaczenie i udostępnienie do szerszego odbioru utworów cygańskiej poetki Papuszy. Ficowski jest również autorem szeregu artykułów popularnych w polskich periodykach społeczno-kulturalnych i naukowych, rozważań zamieszczonych w specjalistycznym organie „Journal of the Gypsy Lore Society” wydawanym w Wielkiej Brytanii. Tym większa jest wartość prac Ficowskiego, że oparte są one nie tylko na wnikliwych badaniach historycznych — archiwalnych i li-

⁴ K. W. Zieliński, *Pochodzenie i niektóre zwyczaje Cyganów polskich wedle ich własnej tradycji*, „Wisła”, t. IX: 1895; tenże, *Baśnie Cyganów polskich*, „Wisła”, t. X: 1896; S. Zdzierski, *Cyganie w Galicji*, „Lud”, R. VI: 1900.

⁵ T. Pobożniak, *Spółgłoski płynne w dialektach cygańskich*, „Sprawozdania PAU”, t. XLIX nr 7: 1948; tenże, *Liquid sounds in the Gypsy language*, „Rocznik Orientalistyczny”, t. XV: 1949.

⁶ T. Pobożniak, *Imiona Cyganów polskich*, „Onomastica”, R. II z. 2: 1956, R. III z. 1: 1957; tenże, *Grammar of the Lovari dialect*, „Prace Komisji Orientalistycznej PAN”, Warszawa 1964.

⁷ J. Ficowski, *Cyganie polscy. Szkice historyczno-obyczajowe*, Warszawa 1953; tenże, *Cyganie na polskich drogach*, Kraków 1956.

terackich, ale przede wszystkim na obserwacji uczestniczącej — metodzie dającej tak interesujące wyniki w badaniach wśród wielu społeczności, a tak trudnej zarazem do realizacji wśród Cyganów. Poprzez działalność naukową i popularyzatorską nazwisko Ficowskiego na stałe zrosło się z Cyganami i słusznie uważany jest on za największego współcześnie znawcę Cyganów i ich kultury w Polsce. Częstotliwość, z jaką cytowany jest Ficowski przez autorów obcych, zdanie powyższe potwierdza. Myślę, że nie będzie błędem, jeśli powiem, że dwóm ludziom przede wszystkim zawdzięcza swój dotychczasowy rozwój polska cyganologia — inicjatorowi zainteresowań Cyganami T. Czackiemu i Ficowskiemu, rozpoczynającemu rozdział badań współczesnych.

Mniej więcej w połowie lat 60-tych powiększa się grono osób interesujących się Cyganami i ich kulturą. Etnografowie i socjolodzy z uniwersyteckich ośrodków Warszawy i Krakowa podejmują badania owocujące pracami magisterskimi i artykułami zamieszczanymi w periodykach naukowych. Ostatnio dołączają do nich naukowcy z innych ośrodków. W efekcie ilość literatury cyganologicznej polskiej na przestrzeni ostatnich około 10 lat znacznie się powiększyła. Powstało szereg interesujących publikacji opartych na badaniach archiwalnych i pracach terenowych; na szczególną uwagę zasługuje wnikliwe i rzetelne opracowanie na temat przestępczości Cyganów autorstwa A. Pawłowskiego⁸. Rozwój zainteresowań Cyganami obserwowany na przestrzeni ostatnich kilku lat powoduje, że chyba już można dokonać przeglądu obecnych osiągnięć celem ewentualnego ukierunkowania dalszych prac — mimo bowiem wzrostu ilości badań brak jakiejś wspólnej myśli i jednorodnej koncepcji. Działalność podporządkowana jest indywidualnym zainteresowaniom i możliwościom, ale nadal istnieje sporo luk w próbach poznania Cyganów i ich kultury; najbardziej podstawowa to jednak niedostatek materiałów terenowych, widoczny już i dawniej, a dziś szczególnie dotkliwie zauważalny (przy tak znacznym równocześnie wzroście wiedzy o innych społecznościach). Po części wynika to z wciąż jeszcze niezbyt dużej liczby badaczy — na co zresztą wskazuje fakt powtarzania się niektórych nazwisk w tym tomie. W dziale recenzji chciałbym zwrócić uwagę na studentów II roku etnografii z UW, uczestników grupy laboratoryjno-ćwiczeniowej badającej problem dystansu etnicznego Cyganie — Polacy: J. K. Fiszer, R. Hryń, L. Melchior, M. Pawlik, R. Stefanowa, B. Szymborską i K. Zajko.

Na zawartość tomu składają się 3 działy. Pierwszy (artykuły, Część I i II) jest prezentacją aktualnie prowadzonych badań i ich wyników. Wydaje się też słuszne dane także — choćby najogólniejszej — informacji o badaniach nad Cyganami w krajach Europy Wschodniej, przemawia za tym zresztą podobieństwo układów politycznych, a zatem i warunków

⁸ A. Pawłowski, *Cyganie. Studia nad przestępczością*, Zielona Góra 1973.

administracyjno-wewnętrznych i ekonomicznych, co powoduje, że obserwacje poczynione w jednym kraju mogą być użyteczne dla działań (zarówno badawczych, jak i polityki społecznej) w innym. O opracowanie tej części tomu, *Informacje o badaniach w innych krajach*, poproszono osoby najbardziej kompetentne, tj. działających tam cyganologów, jak: E. Davidovą, W. Sanarową, J. Vekerdiego. Z różnych względów informacje na temat badań w Bułgarii oraz Jugosławii zostały przygotowane przez cyganologów miejscowych. W dziale *Informacji* istnieje poważna luka w postaci braku tekstów mówiących o pracach cyganologicznych w NRD i Rumunii. Wiele jest przyczyn tego stanu rzeczy. W obu krajach są Cyganie, a w Rumunii w dodatku bardzo liczni. Jednak — jak się wydaje — w żadnym z tych krajów nie prowadzi się badań nad Cyganami, brak jest zatem i publikacji. Jediną pracą, jaka ukazała się w NRD (pomijając reprint dzieła Potta *Die Zigeuner in Europa und Asien* z r. 1845), jest książka historyka H. Mode, *Zigeuner*; dlatego — mimo iż wydano ją kilka lat temu — jest ona prezentowana w tym tomie. Wydaje się, że w Rumunii po wojnie nie ukazała się żadna publikacja na temat Cyganów, nie udało się także uzyskać informacji o stanie badań, stąd luka, której niestety nie można było własnymi siłami zapłacić. Wydawało się też słuszne, by odnieść dokonania cyganologiczne w krajach Europy Wschodniej do szerszego kontekstu, tym bardziej że działalność naukowców, zwłaszcza z mającej najsilniejsze tradycje Wielkiej Brytanii i podejmującej ostatnio intensywne badania Szwecji, oddziaływa także na prace podejmowane w Polsce.

Lata ostatnie przyniosły szereg interesujących pozycji wydawniczych poświęconych Cyganom, wydaje się, że użyteczne jest zapoznanie z niektórymi, tym bardziej że na ogół są one trudno osiągalne.

Na koniec jeszcze kilka słów wyjaśniających, w jaki sposób stało się możliwe wydanie specjalnego numeru „Etnografii Polskiej” poświęconego Cyganom. Przed mniej więcej półtora rokiem w czasie prywatnego spotkania z Adamem Bartoszem powstał pomysł zrealizowania zbiorowej pracy ukazującej stan badań nad Cyganami w Polsce. Dzięki pomocy Redakcji „Etnografii Polskiej” stało się to możliwe. Tak więc A. Bartosz i ja rozpoczęliśmy od nawiązywania kontaktów, a potem opracowywania nadsyłanych materiałów. Ustalono zostało, że materiały dotyczące badań na Spiszu przygotuje i zredaguje A. Bartosz, który także zaopatrzy je wstępem; pozostałymi materiałami, jak i ostateczną kompozycją i zredagowaniem tomu zająłem się ja. Dzięki pomocy zaopieczonych osób i Redakcji przygotowany został ten pierwszy w historii polskiej etnografii i cyganologii tom. Chciałbym więc wyrazić wdzięczność wszystkim, którzy w pracy nad nim mają swój udział, autorom oraz tym, którzy bezinteresownie pomagali w pracy redakcyjnej.

Część I

„Etnografia Polska”, t. XXII z. 2

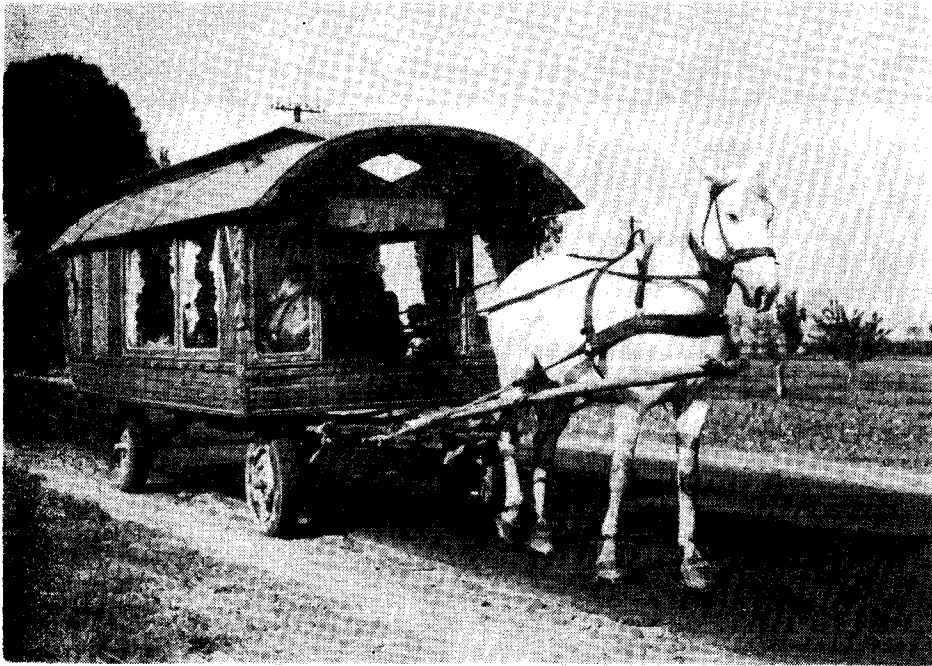
LECH MRÓZ

BADANIA DYSTANSU ETNICZNEGO: CYGANIE — POLACY

Przedstawiony tutaj tekst jest informacją o badaniach nad stosunkami interetnicznymi: Cyganie — Polacy. Bytność Cyganów w Polsce, wynikające stąd kontakty między kulturą cygańską i kulturą prezentowaną przez ludność miejscową mają długą tradycję i powodują istnienie szeregu postaw wobec drugiej grupy i wyobrażeń o niej. Zasadnicza odmiennność wzorów kulturowych ludności polskiej i ludności cygańskiej prowadziła także do sytuacji konfliktowych i wytworzenia szeregu stereotypowych, często negatywnych sądów. Wzajemna przy tym nieznamość życia i kultury prowadziła do sytuacji takiej, że obie społeczności żyjąc obok siebie i wchodząc często w różnego rodzaju kontakty — handlowe, zawodowe, nawet towarzyskie i rodzinne — pozostawały faktycznie zupełnie odrębne, tworząc dwie żyjące w ścisłym dość odizolowaniu grupy etniczne. Odmienny sposób życia, wynikające stąd różnice w organizacji społecznej, systemie ekonomicznym, zasadach moralnych i obyczajowości, w kategoriach wartości i prestiżu, w folklorze, w zewnętrznych oznakach przynależności do grupy prowadziły do wytworzenia sądów, opinii i wyobrażeń, które zaczęły z czasem funkcjonować jako pewnego rodzaju niezależne prawdy nie podlegające weryfikacji na drodze doświadczenia, ale kształtujące postawy w stosunku do drugiej społeczności. Ruchliwość przestrzenna — charakterystyczna i stała cecha znacznej części ludności cygańskiej — wychodząca często poza obszary zamieszkiwane przez jakąś jedną, określoną grupę etniczną (narodowośćową) i powodująca stykanie się z różnymi kulturami, zaważyła na stosunku Cyganów do niecygańskich społeczności. Doprowadziła do wytworzenia pewnej uniwersalnej postawy rezerwy — niezależnej od tego, o jaką niecygańską grupę chodzi — wyrażającej się podstawową opozycją: my (Roma) — oni (*gadźa*). Termin pierwszy nie wymaga wyjaśnień bliższych. Roma to l. mn. od nazwy własnej Rom — Cygan; drugi termin jest określeniem cygańskim obejmującym wszystkie niecygańskie społeczności. Rozróżnienie między swoimi i tymi, którzy do swoich nie są zaliczani, istniejące w społeczności polskiej, także jest opozycją my — oni, jednak pojęcie „oni” nie ma tak uniwersalnego i określonego

jednoznacznie charakteru. Czynnikiem decydującym o różnicy jest odmiennność sposobu życia mającego charakter przestrzennie ustabilizowanej (w zasadzie) egzystencji. Kontakty z nie swoimi dotyczą najczęściej społeczności podobnych (sposobem egzystencji, podstawami ekonomicznymi), a różniących się tylko pewnymi cechami — językiem, ubiorem, religią itd. Na ich tle kontakty z Cyganami — różniącymi się prócz wymienionych także cechami podstawowymi — powodują, że z punktu widzenia Polaka czynione jest wyraźne rozróżnienie w traktowaniu nie swoich na tych, którzy są mniej obcy (czy relatywnie bliżsi), i na tych, którzy są zupełnie obcy. Brak przy tym kontaktu zasadniczej większości mieszkańców Polski z innymi grupami etnicznymi o zbliżonym charakterze lub chociażby sposobie życia co Cyganie spowodował, że Cyganie nabrali w oczach Polaków pewnych cech wzorcowych. Stąd w ewentualnych kontaktach z innymi społecznościami prowadzącymi podobny sposób życia automatycznie niemal podciągają ich pod określenie „Cygan”. Ponieważ zasadnicza odmiennność sposobów życia trwała nieprzerwanie przez wiele dziesiątków lat, a nawet stuleci, wytworzone sposoby widzenia drugiej społeczności (Cyganów przez Polaków i Polaków przez Cyganów) nabrały charakteru stałych prawd — pewników nie podlegających falsyfikacji — lub w niewielkim tylko stopniu — mimo upływu czasu. Ważne jest to zwłaszcza z uwagi na kształtowanie opinii dorastających członków obu społeczności, którzy otrzymali od razu gotowe wzory percepcji drugiej społeczności i stosunku do niej, poprzedzające ewentualny bezpośredni kontakt, a nawet — dokładniej — przygotowujące do niego. Opisana wyżej różnica zaciera swój charakter w przypadku, gdy kontakt Cyganów z inną, niecygańską społecznością dokonuje się w wielonarodowościowym czy wieloetnicznym kontekście — zatem gdzie nie ma on charakteru prostego stosunku między zwartą, jednorodną grupą etniczną miejscową, niecygańską, a jednorodną społecznością cygańską, ale przybiera postać rozczłonkowanych relacji pomiędzy wieloma różnymi społecznościami (grupami etnicznymi), wśród których są i Cyganie jako jedna ze składowych. Tak mniej więcej przedstawia się stosunek, Cyganie — nie-Cyganie na Płw. Bałkańskim (w Jugosławii) i w Azji Przedniej (w Turcji). Dla tych badań, które wstępnie tutaj prezentuję, istotną relacją jest: Cyganie — Polacy, Polacy — Cyganie.

Sytuacja, jaka obecnie istnieje w świecie, postępująca mimo trudności w przekraczaniu granic pomiędzy różnymi krajami unifikacja wzorów kulturowych i idąca za tym niwelacja różnic kulturowych i etnicznych, naciski asymilacyjne wywierane na Cyganów (wynikające tak z niechęci do ich sposobu życia i konieczności rozwiązania pewnych konfliktowych sytuacji, jak i prób poprawy egzystencji sporej części Cyganów) postawiły ich w nowej pozycji wobec społeczności niecygańskich. Przeszkodą w tych asymilacyjnych czy choćby adaptacyjnych poczynaniach są postawy obu stron warunkowane istniejącymi od wieków uprzedzeniami, nie-

1. Jadący wóz cygański. Fot. M. Pokropek

ufnością i stereotypowymi sędami o sobie nawzajem. Zjawisko to, które można by określić jako dystans etniczny, stanowi przedmiot moich badań i poniższej wypowiedzi. Pytaniem wyjściowym jest: jak kształtują się stosunki między Polakami a Cyganami — wyrażające się nie pewną, zewnętrznie widoczną koegzystencją, lecz wynikające ze świadomości i wzajemnych sądów. To najprostsze, opisowe wyjaśnienie powinno prowadzić do dalszych implikacji: dlaczego tak jest i jakie mechanizmy warunkują ten stan rzeczy? Przy tym nie idzie o wyjaśnienia czysto historyczne, będące tylko prawdą częściową, ale o wynikające z pewnych zasadniczych strukturalnych różnic kulturowych.

Skromna tradycja badań stosunków etnicznych w nauce polskiej — wynikająca z różnych przyczyn, nie zawsze łatwych do uchwycenia — powoduje, że badający omawiane tutaj zagadnienia zmuszeni byli w znacznym stopniu wypracować dopiero metodę pracy i sposób interpretacji. Specyficzność kultury cygańskiej stwarzała dodatkowe trudności metodologiczne, nieufność wzajemna zaś narastająca przez długi okres historii i ostrożność Cyganów w kontaktach z Polakami stanowiły dodatkowe ważne trudności, jakie należało przezwyciężyć, by badania w ogóle miały szanse dania odpowiedzi na choćby najprostsze pytania. Ta sama zresztą nieufność czy ostrożność widoczna i u Polaków stwarzała analogiczne, choć nie tak poważne problemy.

W pracach, które stanowią przedmiot tej informacji, trwających ponad rok (1976-77), uczestniczy wiele osób. Zasadnicza część badań zo-

stanie ukończona prawdopodobnie za dalsze około pół roku, wtedy to powinno stać się widoczne opisowe wyjaśnienie zjawiska; pełniejsze wyjaśnienie i analiza wymagają czasu i uwarunkowane są możliwością dalszych badań.

Badania poprzedzone były kilkumiesięcznymi przygotowaniem autora tej relacji do podjęcia tematu przez szerszy zespół, a wynikały z wieloletnich zainteresowań Cyganami. Prace podzielone zostały na kilka etapów: 1 — przygotowanie zespołu badaczy do tematu, 2 — przygotowanie i sprawdzenie kwestionariusza (cz. I), 3 — przeprowadzenie badań wśród Polaków na temat Cyganów i stosunku do nich, 4 — przygotowanie i sprawdzenie kwestionariusza (cz. II), 5 — przeprowadzenie badań wśród Cyganów na temat Polaków i stosunku do nich, 6 — analiza materiałów i wyciągnięcie wniosków. Praca rozpoczęta została od społeczności polskiej, gdyż należało najpierw poznać sądy grupy większościowej. Technicznie było to prostsze i uzasadnione metodologicznie — badający oswoili się z problematyką i trudnościami związanymi z podjętym tematem prowadząc wpierw badania wśród ludności polskiej, od której nie dzieliły ich bariery, takie jak od społeczności cygańskiej.

Etapem wstępnym było przygotowanie kwestionariusza (próbnego) do badań i sprawdzenie go w terenie. Ważnym zagadnieniem był wybór terenu do badań. Przyjęte zostało, że stereotyp Cyganów istniejący w świadomości Polaków nie jest jednorodny i że na jego jakość wpływa wiele czynników, jak wykształcenie, zawód, miejsce zamieszkania i środowisko społeczne oraz własne doświadczenia — ich rodzaj i częstotliwość. Jasne było, że należy dokonać wyboru określonego, niezbyt rozległego terenu, nie zaś podejmować badania od razu w różnych środowiskach i punktach Polski. To może być dopiero dalszym ewentualnym etapem prac, umożliwiającym zorientowanie się, czy, i w jakim stopniu, wnioski wynikające z badań przeprowadzonych na niewielkim obszarze mają charakter szerszy. Należało przy tym wybrać taki teren, przez który Cyganie stosunkowo często wędrowali w przeszłości, a następnie zaczęli się osiedlać. Dawało to możliwość pełniejszego zaobserwowania wzajemnego stosunku obu badanych społeczności. Obszar badań zlokalizowany został (ogólnie) na Podlasiu, co warunkowały wymienione czynniki, a zwłaszcza historyczna rola Podlasia w kontaktach polsko-cygańskich. (Cyganie często wędrowali przez Podlasie z centralnej Polski na Litwę i odwrotnie, a także od dawna przebywali tutaj i zatrzymywali się znajdując odpowiednie warunki egzystencji — możliwość wykonywania usług kowalskich dla miejscowej ludności: włościan i drobnej szlachty, handlu końmi, pokazywania tresowanych niedźwiedzi przygotowywanych w niezbyt odległej akademii niedźwiedziej — Szkole Smorgońskiej, i innych sposobów zarabkowania). Ponadto Podlasie stanowi, od szeregu już lat, obszar szczególnych zainteresowań badawczych Katedry Etnografii UW. Podlasie posiada dla badań dystansu etnicznego i stosunków Polacy —

Cyganie jeszcze jeden niebagatelny walor. Zamieszkiwane jest przez ludność zróżnicowaną społecznie i historycznie (znaczna ilość potomków drobnej szlachty, zachowującej często świadomość swego pochodzenia, oraz włościan), zróżnicowaną językowo i etnicznie (przez Podlasie przebiega granica stref etniczno-językowych między ludnością polską a białoruską), religijnie (rzymskokatolicy, prawosławni). Pozwalało to na próbę uchwycenia badanego problemu w większej różnorodności odcieni i pełniejszej różnorodności postaw, środowisk i na tle wzajemnych stosunków między poszczególnymi składowymi ludności Podlasia. Zwłaszcza możliwości dania odpowiedzi na pytanie, czy takie czynniki, jak język, religia, przynależność etniczna, mają znaczenie dla jakości stereotypu i stosunku do Cyganów, zachęcała do wyboru Podlasia jako terenu badań.

Badania według próbnej wersji kwestionariusza rozpoczęły się w lipcu 1976 na środkowym Podlasiu. Wykorzystany został do tego celu Międzyuczelniany Obóz Etnograficzny (MOE 76), jaki rokrocznie od wielu lat organizowany jest przez Katedrę Etnografii UW dla studentów I r. etnografii. Rozmowy prowadzone były w szeregu wiosek w promieniu do 20 km od miejscowości będącej bazą MOE 76. Grupa pracująca z kwestionariuszem próbnym liczyła 25 osób, uzyskano 133 wywiady z 20 wsi i miasteczek — różnej wartości, ale w sporej części interesujących. W wyniku badań można było dokonać wstępnego wyboru obszaru zasadniczych prac. Uzyskane informacje pozwoliły na ustalenie tras przemieszczeń się Cyganów w rejonie środkowego Podlasia, miejscowości, gdzie zatrzymywali się na dłuższe postoje, zimowali oraz takich, w których Cyganie nie zjawiali się w ogóle, a kontakt z nimi ograniczał się do spotkań na okolicznych targach lub w miasteczkach. Od października 1976 — od rozpoczęcia roku akademickiego — utworzona została w Katedrze Etnografii UW 17-osobowa grupa składająca się ze studentów II r., która przez półtora roku ma za zadanie prowadzenie badań dystansu etnicznego i stosunków między Polakami a Cyganami. Ponieważ grupa działa w ramach normalnego planu studiów (jako tzw. grupa laboratoryjno-ćwiczeniowa; studenci mieli możliwość wyboru tego lub innego tematu), przydzielony został budżet badawczy, który umożliwił wyjazdy terenowe. Po zapoznaniu się grupy z wybraną literaturą cyganologiczną, literaturą dotyczącą ogólnie stosunków etnicznych i problemów mniejszości oraz z materiałami z MOE 76, przystąpiono do dalszej pracy nad kwestionariuszem, w ten sposób powstała kolejna robocza jego wersja, różniąca się od poprzedniej częściowo kompozycją, sformułowaniem pytań i nieco większym uszczegółowieniem (co wpłynęło na rozbudowę kwestionariusza). W grudniu 1976 r. odbył się pierwszy wyjazd grupy do miasteczka położonego kilkanaście km na południowy zachód od miejsca, gdzie była baza MOE 76. Badaniami objęto obszar o promieniu ok. 40 km, aż po rejony graniczne Podlasia.

Celem było zebranie materiałów pozwalających określić stosunek Polaków do Cyganów, funkcjonujące stereotypy, a przy tym uzyskanie bliższych informacji o skupiskach cygańskich w rejonie Podlasia, by móc dokonać wyboru miejscowości do dalszych badań. Prace prowadzone były zarówno w miasteczkach i wioskach, gdzie bywali lub są Cyganie, jak i takich, gdzie istniejący obraz Cygana — z braku bezpośrednich osobistych kontaktów — jest odbiciem opinii, jakie kursują po okolicy i mają charakter wyłącznie stereotypu. Badania trwały tydzień, uzyskano 102 wywiady pochodzące z 20 wsi i miasteczek, przy czym w niektórych ograniczono się do 2, 3 rozmów, jeśli była to osada niewielka lub taka, w pobliżu której istniał większy i dokładniej badany ośrodek, lub wreszcie, gdy z jakichś innych względów nie zachodziła potrzeba prowadzenia większej ilości wywiadów. W trakcie badań w jednej z miejscowości, gdzie osiedleni są Cyganie, realizowano także część I-B kwestionariusza, uzupełniającą zasadniczy kwestionariusz (I-A). Część I-B uwzględniana jest w miejscowościach, gdzie aktualnie mieszkają Cyganie i istnieje konieczność pełniejszej orientacji, w jakim stopniu bezpośrednio sąsiedztwo wpływa na wiedzę o Cyganach i stosunek do nich. Także w trakcie tego wyjazdu przeprowadzono kilka ogólnych luźnych rozmów (bez kwestionariusza) z dwiema rodzinami — cygańską i mieszaną cygańsko-polską — poprzedzających planowane dokładniejsze ich przebadanie. Wyniki prac w postaci zebranego materiału — wywiadów i obserwacji — pozwoliły sformułować wstępne tezy określające problem dystansu etnicznego: Polacy — Cyganie. Dalszym efektem było wprowadzenie korekt do kwestionariusza i wypracowanie jego aktualnej wersji (I-AB). Okres przed kolejnymi wyjazdami przeznaczony był na wstępne opracowanie materiałów oraz dopracowanie wersji próbnej kwestionariusza do badań wśród Cyganów (cz. II), przygotowanej uprzednio przeze mnie. Na podstawie zebranych dotychczas materiałów dokonany został wybór miejsca do dalszych badań, które spełniałoby następujące warunki: 1) stanowiło ważny punkt w migracjach Cyganów w latach przedwojennych i dawniej oraz po wojnie — dopóki wędrowali; 2) wielokrotnie w różnym czasie było miejscem dłuższego pobytu Cyganów i czasowego osiedlania; 3) obecnie jest tam skupisko Cyganów osiedlonych samoistnie lub przez władze państwowe, ale stanowiących nadal grupę zwartą; 4) sposób życia zamieszkujących tutaj Cyganów i ich ukierunkowanie zawodowe powoduje, iż mimo osiedlenia kobiety i mężczyźni prowadzą ruchliwe życie, odwiedzając w celach zarobkowych sąsiednie i dalej leżące wsie i miasteczka; 5) miejsce to jest na tyle ważne w regionie, że odwiedza je często ludność zamieszkująca w dalej położonych osadach, a tym samym daje szanse kontaktu lub choćby tylko obserwacji ludziom z miejscowości nie odwiedzanych przez Cyganów dawniej i obecnie. Wybór padł na miejscowość liczącą ok. 3 tys. mieszkańców, a wraz z osiedlami satelitarnymi i przysiółkami ok. 5 tys.

Miejscowość tę w dalszej części komunikatu będę określał jako Miasteczko lub w skrócie M; z wielu względów wydaje się właściwe nieujawnianie jej nazwy. Z racji formy tej wypowiedzi nie będę bliżej charakteryzował M ani mieszkających tam Cyganów, uczynione to zostanie w momencie pełniejszej relacji z badań i omówienia wyników prac. Żyjąca w M grupa Cyganów liczy kilka rodzin, ale posiada dość rozbudowaną sieć krewnych w innych miastach Polski; część z tych krewnych mieszka w pobliżu, w dwóch miejscowościach oddalonych od M o ok. 30 i 60 km. Zawodowe ukierunkowanie Cyganów z M — bielenie kotłów, handel końmi, handel starociami, poszukiwanymi przez zbieraczy z wielkomiejskich ośrodków, i wróżba — powodowały częste kontaktowanie się z mieszkańcami M i okolicznych miejscowości.

W marcu 1977 r. zrealizowany został kolejny wyjazd grupy, tym razem już do M. Pierwsze dni przeznaczono na badania wśród Polaków (kwestionariusz I-AB); efektem było uzyskanie 120 wywiadów (ok. 100 z nich pochodzi z M, pozostałe z innych, na ogół blisko leżących miejscowości, do których z różnych względów uzasadnione było wysłanie kogoś z grupy badaczy). Mieszkania Cyganów znajdują się na peryferiach M; by uzyskać w miarę przekrojowy materiał i poznać stosunek do Cyganów ludzi z różnych kategorii społecznych, M zostało podzielone na 3 strefy badawcze. I strefa obejmowała część M przylegającą do obozowiska cygańskiego (pas szerokości 1 do 1,5 km); mieszkańcy tej strefy zajmują się uprawą ziemi lub pracują w zakładach przemysłowych (najczęściej jako pracownicy fizyczni), zamieszkują zazwyczaj osobne, parterowe domki z ogródkami, mające czasami charakter wiejskich zagród. Strefa II przebiegała przez rejony domów murowanych (typu bloków), sklepów (pas szerokości ok. 1 km); zamieszkują tutaj na ogół robotnicy, nauczyciele, personel administracyjno-urzędniczy Miasteczka, sprzedawcy itp., tworzący średnią prestiżową kategorię miejscowej społeczności. Strefa III obejmowała centrum M — rynek wraz z ulicami przyległymi; tutaj grupują się na ogół urzędy administracji miejscowej i władz politycznych, szpital, ośrodek zdrowia, spora część sklepów, biblioteka, księgarnie, hotel, szkoła średnia i miejsca kultu religijnego, strefa szeroka jest na ok. 1 km i oddalona od mieszkań Cyganów o średnio 3 km. Mieszkańcy tej strefy żyją po części w blokach, a w większości w murowanych, piętrowych kamienicach pochodzących przeważnie jeszcze sprzed wojny i raczej wygodnych. Zaliczyć ich można do górnej kategorii miejscowej społeczności — są to pracownicy miejscowych władz, lekarze, miejscowa inteligencja różnych profesji — nauczyciele, artysta plastyk, a także rzemieślnicy — właściciele niektórych sklepów i warsztatów usytuowanych w rynku i okolicznych ulicach — szewcy, piekarze, właściciele sklepów galanteryjno-pamiątkarskich. Tym samym zróżnicowanie społeczne nakłada się w zasadzie na układ przestrzenny (określony dla badań strefami I do III) i jest jedno-

częściej odbiciem możliwości uzyskania wiedzy o Cyganach opartej na doświadczeniu — najmniejsze szanse mają mieszkańcy strefy III (centrum), największe strefy I (peryferie). (Wprawdzie właśnie w strefie III znajdują się ważne i atrakcyjne punkty, lecz jest to jednocześnie miejsce większej uwagi aparatu porządkowego, co wpływa hamująco na ciążenie Cyganów ku centrum.) Podział M na trzy strefy pozwalał na próbę odpowiedzi na ważne pytania: czy stosunek do Cyganów wynika z bezpośredniego doświadczenia oraz czy jest on modyfikowany w zależności od sytuacji, statusu społecznego, wiedzy itd. Kilka wywiadów przeprowadzono także w wiosce sąsiadującej przez las z Cyganami — osiedle cygańskie, jak wspomniałem, leży na peryferiach M, dalej rozciąga się około kilometrowy pas lasu i za nim pola znajdującej się opodal wioski. Wydawało się uzasadnione zorientowanie się, czy stosunek mieszkańców tej wsi do niedaleko od nich żyjących Cyganów różni się w jakiś sposób od sądów mieszkańców innych wiosek lub M. Po przeprowadzeniu wywiadów z ludnością niecygańską M (w zasadzie byli to sami Polacy, chociaż w M zamieszkuje także pewien — niewielki — procent osób identyfikujących się z białoruską grupą narodowościową) jeden dzień przeznaczono na badania w szkole, do której chodzą dzieci cygańskie — jest ona usytuowana na granicy strefy I i II. Przeprowadzono tam kilkadziesiąt rozmów według przygotowanego specjalnego zestawu pytań; rozmawiano z dziećmi cygańskimi, a także z dziećmi polskimi — w każdej klasie, gdzie było dziecko cygańskie, prowadzono rozmowy z dziesięciorgiem dzieci polskich. Ponadto odbyły się rozmowy według podobnego zestawu pytań z wychowawczyniami klas, do których uczęszczały dzieci cygańskie, i nauczycielem języka polskiego. Niezależnie, w klasach VI i VIII — gdzie nie było dzieci cygańskich (najstarsze z nich chodziło do klasy V) — zrealizowane zostały wypracowania pisemne. W czasie, gdy większość grupy badaczy pracowała w szkole, kilka osób udało się na luzne, wstępne rozmowy do cygańskiego osiedla. Miało to na celu uniknięcie sytuacji, w której rodzice dowiadują się o zainteresowaniach badaczy od dzieci, być może w zniekształconej formie. W trakcie rozmów z dziećmi i nauczycielami starano się stworzyć sytuację uniemożliwiającą uzgadnianie opinii i przekazywanie informacji o treści rozmów tym, z którymi jeszcze nie rozmawiano. Następnego dnia cała grupa od rana prowadziła rozmowy według kwestionariusza II w obozowisku cygańskim. Ponieważ kwestionariusz ten zawiera wiele pytań, na jakie — jak można się było spodziewać — nie uzyska się od razu odpowiedzi, jako że dotyczyły spraw niechętnie ujawnianych przed nie-Cyganami, podzielono go na trzy zespoły pytań różniących się stopniem drażliwości i intymności. W trakcie wyjazdu realizowano tylko pytania z zespołu pierwszego (1-60) części II kwestionariusza, mające dość obojętne zabarwienie. Pozostałe, bardziej intymne, realizowano programowo dopiero podczas

późniejszego wyjazdu, z tym, że odpowiedź na niektóre pytania poza 60 uzyskiwano także już w trakcie tego wyjazdu, ale w luźnych rozmowach. Cyganie rozlokowani zostali w poszczególnych pomieszczeniach, na zewnątrz mieszkań i w lesie opodal obozowiska, by zapobiec uzgadnianiu wypowiedzi i wyeliminować wzajemną kontrolę badanych. Uzyskano w ten sposób 19 wywiadów. Kolejne dwa dni przeznaczone były na nawiązanie bliższych kontaktów z grupą cygańską — w której planowano dalsze prace — dla zatarcia wrażenia, jakie mogło się wytworzyć w związku z badaniami z dnia poprzedniego, oraz uzyskanie dalszych informacji. W ciągu tych dni pracowano bez kwestionariusza (badający nauczyli się go na pamięć) i nie notując. Dlatego do obozowiska udawano się w różnym czasie, kilkusobowymi grupami, a po powrocie spisywano uzyskane informacje i obserwacje — tym samym zmniejszona została możliwość zafałszowania treści wypowiedzi.

W miesiąc później (w kwietniu) zrealizowano następny wyjazd badawczy. Praca odbywała się według kwestionariusza I-AB oraz zmodyfikowanego po poprzednim wyjeździe i nadal jeszcze dopracowywanego kwestionariusza II. Część grupy na cały okres badań została skierowana do prac w obozowisku cygańskim w M, część zaś pracowała w dwóch miejscowościach, gdzie zamieszkiwali krewni mieszkańców cygańskiego obozowiska w M. Miejscowości te to: miasteczko podobnej wielkości co M — mieszka tam nieliczna grupa Cyganów (dalej określał je będę symbolem MA) i duża wieś, gdzie żyje kilka rodzin cygańskich (dalej MB). Badacze pracujący w MA i MB rozpoczęli tak jak i w M od rozmów z Polakami według kwestionariusza I-AB, przeprowadzając jednak znacznie mniej wywiadów niż w M — potrzebny był bowiem tylko materiał weryfikujący, a nie podstawowy (bazowy). Następnie — mając ułatwiony kontakt dzięki Cyganom z M — przeprowadzili rozmowy według kwestionariusza II (pyt. 1-60). Uzyskano w ten sposób 24 wywiady część I-AB i 12 część II oraz kilka różnych, luźnych informacji i obserwacji z MA i MB. W maju 1977 r. 3-osobowy zespół z grupy badaczy wyjechał na dalszą pracę, tym razem uczestnictwo w życiu Cyganów było już pełniejsze — badacze mieszkali z nimi, jedli, przebywając przez cały czas w obozowisku w M. Mieli tym samym możliwość dokonania dalszych obserwacji i rozmów. Aktualnie całość materiałów jest opracowywana dla ustalenia dalszego toku badań. W nowym roku akademickim (1977/78) badania zostaną podjęte z ukierunkowaniem na kontynuację rozmów wyłącznie z Cyganami — według kwestionariusza II — w M, MA i MB. Ponadto najprawdopodobniej wybrany zostanie jeszcze jeden punkt badawczy — miasto leżące na pograniczu Podlasia i sąsiedniego regionu, zamieszkiwane przez dość liczną (kilkudziesięciuosobową) zbiorowość Cyganów z innej niż badana w M, MA i MB grupy rodowo-plemiennej. Planowane jest powtórzenie całego cyklu prac prze-

prowadzonych w M w trakcie wyjazdu marcowego. Uzyskany zostanie — mam nadzieję — materiał pozwalający rozszerzyć zakres wnioskowania i uchwycić pewne prawidłowości w stosunkach międzyetnicznych.

Na przełomie czerwca i lipca 1977 odbył się kolejny obóz studentów etnografii — MOE 77. Kilkuosobowa grupa prowadziła badania (uzupełniające penetrację MOE 76) według kwestionariusza I-A w 15 miejscowościach, uzyskując 45 wywiadów. Tym samym w trakcie całości dotychczasowych badań prowadzone były prace w 62 wsiach i miasteczkach; uzyskano 423 wywiady według kwestionariusza I-A lub I-AB, 31 wywiadów według kwestionariusza II, kilkanaście obserwacji (ze skupisk cygańskich) i wywiadów ogólnych (np. prowadzonych w zakładach przemysłowych zatrudniających w różnym okresie Cyganów z M) oraz ok. 100 wywiadów — rozmów i wypracowań — ze szkoły w M. Do tego komunikatu dołączony jest jedynie kwestionariusz I-AB; kwestionariusz II oraz zestaw pytań do rozmów z dziećmi mogą jeszcze ulegać znacznijszym nawet zmianom i dlatego ich publikowanie wydaje się przedwczesne.

Należy jeszcze dodać wyjaśnienia do kwestionariusza. Kwestionariusz do badań dystansu etnicznego składa się z dwóch części: I-AB służy do badań wśród Polaków, część II do badań wśród Cyganów. Według części I-A prowadzone są badania w miejscowościach, w których aktualnie nie mieszkają Cyganie. Jeżeli w miejscu badań jest osiedle cygańskie lub mieszka choćby kilka rodzin, wówczas kwestionariusz I-B służy do uzupełnienia danych z I-A. Z dotychczasowych wywiadów mniej więcej połowę przeprowadzono według I-A i połowę według I-AB. Ponieważ temat może spowodować pewne zahamowania rozmówców, postanowiono, że badania prowadzone będą anonimowo — notowana jest jedynie płeć i wiek informatora oraz miejscowość i województwo, bez bliższego adresu. Sądzę, że jest bardziej etyczne zachowanie anonimowości informatora — nawet już przy zbieraniu materiałów, zwłaszcza że wypowiedzi mają wielokroć prywatny charakter, a często ujawniają dość intymne szczegóły. Podobnie postępuje się w trakcie badań prowadzonych wśród Cyganów, przy czym jedyną dodatkową informacją notowaną jest przynależność rodowa rozmówcy, może się bowiem z czasem okazać, że stosunek do nie-Cyganów (w tym przypadku Polaków) zależy od przynależności rodowo-plemiennej. Badający mają zresztą jeszcze jeden cel na uwadze — próbę uchwycenia stosunków między poszczególnymi grupami Cyganów, a do tego informacja mówiąca o przynależności jest konieczna.

Kwestionariusz I-A dzieli się wewnętrznie na kilka zespołów zagadnieniowych. Pytania 1-14 dotyczą bezpośrednio informatora; wydaje się, że dane zawarte w nich mogą mieć znaczenie dla opinii o Cyganach — czego zresztą dotychczasowe materiały nie potwierdziły. Następny zespół pytań (14-64) dotyczy informacji o kontaktach z Cyganami wynikają-

cych z ich bytności lub przejazdów przez miejscowość, rodzajów tych kontaktów i obserwacji na temat przejeżdżających grup cygańskich; ten zespół odpowiedzi może wyjaśnić po części stosunek rozmówcy do Cyganów. Kolejne pytania (65-74) dotyczą wiedzy bliższej o Cyganach. Odpowiedzi na nie są najczęściej negatywne, badani — nawet jeśli wchodzili w bezpośrednie i dłuższe kontakty z Cyganami — rzadko coś wiedzą na temat cygańskich zwyczajów i zasad, jakimi się kieruje ta grupa etniczna. Pytania te są uzasadnione — moim zdaniem — gdyż bliższa wiedza na temat Cyganów może mieć wpływ na ich obraz istniejący w świadomości informatora, a tym samym i na jego stosunek do Cyganów. Pytanie 75-83 dotyczą obecności i funkcjonowania Cyganów w miejscowej kulturze i ustalenia kontekstu, w jakim występują — to także świadczy o jakości dystansu etnicznego i stosunku do Cyganów sankcjonowanego i uzasadnionego w pewnym sensie historycznie (poprzez zarejestrowanie w tradycji kulturalnej danego regionu). Kolejne pytania (84-124) stanowią w zasadzie najistotniejszą część kwestionariusza, choć rzecz jasna mogą mieć znaczenie tylko łącznie z poprzednimi stanowiącymi ich podstawę. Ta część dotyczy bezpośrednio stosunku badanego do Cyganów, wyrażającego się w ocenie, sądach na temat możliwości rozwiązania tzw. problemu cygańskiego i przyszłości Cyganów. Ponieważ niejednokrotnie w przeszłości — zwłaszcza w okresie międzywojennym, który dobrze pamięta spora część informatorów — dochodziło do widocznego uzewnętrzniania postaw niechęci także w odniesieniu do innych grup etnicznych, np. Żydów, włączone zostały do kwestionariusza pytania mające wyjaśnić stosunek do Cyganów na tle innej, niekiedy nieakceptowanej, a różniącej się zasadniczo grupy (pytania 125-126). Temu celowi także służyło dość prowokacyjne pytanie 127 mające uwidocznić, jak silna jest niechęć do Cyganów. Jest jeszcze jedno zagadnienie, które być może uda się wyjaśnić przy pomocy pytań 128-129. Tutaj należy przytoczyć jedną z tez badań. Przypuszczam, że wiele kultur i społeczności — a być może każda — odczuwa potrzebę posiadania w pobliżu siebie kogoś gorszego, kto nadawałby się na wzór negatywny i kogo można byłoby obarczyć niekorzystnymi cechami. Taki zespół ludzi czy grupa poprzez negatywne cechy staje się często ważnym czynnikiem lepszego samopoczucia i integracji tych, którzy — w swoim mniemaniu — owych cech nie posiadają. Cyganie — jak wskazuje wstępna ocena zebranych materiałów — nadawali się do roli gorszego. Od pewnego jednak czasu, dokładniej od początku lat 60-tych, coraz rzadziej mogą w tej roli występować z racji osiedlenia. W wyniku tego wiele grup lokalnych — np. społeczności wioskowych — zostało pozbawionych możliwości kontaktów z Cyganami, a zatem i możliwości upewniania się w swoim punkcie widzenia. Zachodzi zatem pytanie, czy sam stereotyp wystarczy, by nadal mogli oni pełnić swą ważną funkcję kulturową (integrującą). Pewne dane — jeszcze nie wystarczające do stwierdzenia —

zdają się jednak wskazywać, że wprawdzie stereotyp trwa i stosunek do Cyganów zmienia się niewiele, ale w braku możliwości obserwacji i kontaktu bezpośredniego nie może on pełnić takiej jak dawniej roli w kulturze. Może to także zdarzać się wtedy, gdy pozycja i sytuacja ekonomiczna Cyganów jest wyraźnie lepsza od ludności miejscowej, a zatem zachodzi zasadnicza rozbieżność lub nawet sprzeczność między stereotypowym sądem a tym, jaki wynika z obserwacji. Tym samym tworzy się pewnego rodzaju luka w kulturze, dysonans, który wymaga rozwiązania. Można przypuszczać, że dochodzi wtedy do — nawet nie uświadamianego sobie — poszukiwania kogoś (jakiejś społeczności), kto nadawałby się na wypełnienie luki, kogo można byłoby obarczyć cechami negatywnymi i kto zastąpiłby Cyganów w funkcji czynnika integrującego. Zarejestrowane przez badaczy w kilku przypadkach sytuacje zdają się potwierdzać tezę — jednakże dodać trzeba, że ilość odpowiedzi pozytywnych jest na razie niezbyt duża i być może trzeba będzie tę tezę odrzucić. Na razie jednak należy wziąć pod uwagę możliwości takiej podmiany w roli „złego” i próbować ustalić, kto i kiedy oraz w wyniku jakich sytuacji czy czynników wszedł na miejsce Cyganów.

Nie jest możliwe przedstawienie tutaj pełniejszego omówienia materiałów i wyników badań. Wymaga to zarówno znacznie więcej miejsca, jak — przede wszystkim — wyjaśnienia istniejących wątpliwości drogą dalszych badań i skrupulatnego przeanalizowania tego, co już zostało zebrane. By zrozumieć mechanizm funkcjonowania dystansu etnicznego, konieczne jest także pełniejsze wprowadzenie historyczno-etnograficzne do tematu, co również odłożyć należy do czasu bardziej szczegółowej prezentacji wyników badań. Niemniej sędzę, że warto — choćby w bardzo skrótovej formie — przedstawić niektóre wstępne uwagi.

1. Cyganie wędrowali po Podlasiu do czasu przeprowadzenia akcji osiedleńczej, wchodząc z ludnością miejscową w różnorodne kontakty — handlowe (mężczyźni wykonywali prace kowalskie, handlowali końmi itd., kobiety wróżyły) i stosunkowo rzadko towarzyskie (głównie zimą, w okresie czasowego zawieszania wędrowek). Najczęstszym miejscem kontaktowania się były targi. Nie wszystkie miejscowości jednak często były odwiedzane przez Cyganów; w trakcie badań udało się ustalić szlaki przemieszczeń Cyganów na środkowym Podlasiu. Okolice najczęściej odwiedzane przez nich w trakcie wędrowania i te, gdzie zimowali, stały się miejscami trwałego osiedlania (nawet jeśli nadal co pewien czas — 2, 3 lata — zmieniali miejsce zamieszkania). Tym samym w miejscowościach tych zmieniła się jakość kontaktów z stosunkowo luźnych na bezpośrednie sąsiedztwo.

2. Niezależnie od tego nie zauważa się wyraźniejszej zmiany w faktycznej wiedzy na temat Cyganów, ich życia i obyczajów. Informacje uzyskiwane od badanych są powielanymi sądami, ale najczęściej wiedza na ten temat jest znikoma. Rejestrowane jest to także wówczas, gdy

Polacy mieli możliwość dokonania obserwacji na przykład podczas zimowisk Cyganów lub bezpośredniego sąsiedztwa. Świadczy to, że obie grupy — Cyganie i Polacy — stanowią zamknięte hermetyczne społeczności, nie interesujące się swoją kulturą, a ich opinia o drugiej grupie oparta jest na stereotypowych stwierdzeniach.

3. Cyganie wyróżniani są w oparciu o sposób życia i cechy antropologiczne, a w mniejszym stopniu ubiór. Na podstawie tej identyfikacji przypisywany jest zespół cech charakteryzujących ich bliżej. Cyganie uważani są za złodziei, próżniaków, żyjących z niezbyt określonych i uczciwych profesji, brudasów, choć podkreślane są także cechy pozytywne, jak więź społeczna, odwaga itp. Informatorzy — nawet jeśli ich doświadczenia z kontaktów z Cyganami są pozytywne — stereotyp ten powielają, choć zaznaczają, że ci, którzy na przykład zimowali u nich, byli zupełnie inni. Ten ambiwalentny stosunek jest dość powszechny, przy czym zdecydowana większość informatorów generalizuje podkreślając przede wszystkim stereotyp negatywny.

4. Czynniki takie jak płeć, wykształcenie, przynależność wyznaniowa, miejsce zamieszkania (wieś lub miasto), status społeczny, uczestnictwo w konsumpcji informacji kolportowanych przez masowe środki przekazu nie wpływają w jakimś znaczniejszym stopniu na stosunek do Cyganów i zmianę stereotypu, co świadczy, że kształtuje się on na płaszczyźnie rodziny i przepływu informacji — utrzymującej stereotyp — między pokoleniami. Potwierdzeniem jest powszechna niechęć do wchodzenia w bliższe stosunki z Cyganami i do związków rodzinnych, nawet jeśli informatorzy dostrzegają pewne pozytywne cechy u Cyganów i widzą zmiany, jakie dokonały się w tej społeczności w wyniku osiedlenia, chodzenia młodzieży do szkół, zdobywania wykształcenia, zawodu i podejmowania stałej pracy.

5. Za podstawowy czynnik zmiany stosunku do Cyganów uważane jest zasymilowanie się ich, podjęcie stałej pracy podobnego charakteru co miejscowi, podobnego stylu życia, niewyróżnianie się ubiorem ani innymi cechami. Tak więc sposób życia, podstawy ekonomiczne, stosunek do pracy i osiadłość są czynnikami podstawowymi w wyróżnianiu Cyganów, kształtowaniu stereotypu — co z drugiej strony świadczy o małej tolerancji — zaś wyróżniki antropologiczne schodzą *de facto* na plan dalszy. Jeśliby więc doszło do zniwelowania tych różnic drogą przejścia przez Cyganów kultury prezentowanej przez społeczność niecygańską, być może dystans do nich zostałby zniwelowany, nabrałby innego charakteru lub przestał istnieć.

Przedstawione tutaj wnioski są oczywiście tylko najbardziej ogólne, dopiero pełne opracowanie materiału po zakończeniu badań pozwoli w miarę dokładnie przedstawić dystans etniczny Cyganie — Polacy.

KWESTIONARIUSZ DO BADAŃ DYSTANSU ETNICZNEGO

Część I-A

Miejscowość, województwo (ew. gmina),
płeć i wiek informatora.

1. Jak długo mieszka pan(i) w tej miejscowości? Czy jest pan(i) tutaj urodzony?
 2. Jeżeli przybył pan(i) z innej miejscowości, to kiedy i skąd?
 3. Czy wychowywał się pan(i) we wsi, miasteczku czy może mieście?
 4. Ile lat chodził pan(i) do szkoły — ilość klas i rodzaj szkoły?
 5. Czy jest pan(i) żonaty (zameężna)?
 6. Czy ma pan(i) dzieci, ile i w jakim wieku?
 7. Jaki zawód pan(i) wykonuje, gdzie pracuje?
 8. Jaki zawód wykonuje współmałżonek?
 9. Jaka jest pana(i) przynależność wyznaniowa, do jakiego kościoła pan(i) chodzi?
 10. Czy należy pan(i) do jakiegoś stowarzyszenia społecznego czy politycznego (partii)?
 11. Czy posiada pan(i) odbiornik telewizyjny bądź radiowy?
 12. Czy czyta pan(i) gazety — jakie, jak często?
 13. Czy chodzi pan(i) do kina (teatru) — jak często?
 14. Czy należy pan(i) do biblioteki, czy czyta pan(i) książki — jak często?
- Jeżeli w danej miejscowości znajduje się osiedle cygańskie, to w tym miejscu należy przeprowadzić rozmowę według kwestionariusza część I-B, a dopiero potem kontynuować część I-A.*
15. Czy przejeżdżają przez wieś Cyganie, kiedy byli ostatni raz — rok lub jakieś inne ważne wydarzenie?
 16. Czy dawniej często przejeżdżali — jak często w roku?
 17. Jak wędrowali, czy przejeżdżali przez wieś wozami? (A może nadal zdarza się, że przejeżdżają przez wieś lub w pobliżu?).
 18. Ile wozów i ile osób przejeżdżało? (Podać jakiej wielkości tabory były widywane).
 19. Jak wyglądały wozy, którymi Cyganie wędrowali — czy mógłby je pan(i) opisać?
 20. Skąd Cyganie mieli te wozy — kupowali gdzieś (gdzie czy może wykonywał je ktoś na zamówienie Cyganów; może inf. zna nazwisko wytwórcy i miejsce jego zamieszkania)?
 21. Czy wozy poszczególnych grup Cyganów różniły się między sobą — czym?
 22. Czy nie próbowali osiedlić się we wsi na dłużej — kiedy, w jakim czasie i przez jaki okres mieszkali?
 23. Skąd przyjeżdżali, z jakiego kierunku czy miejscowości, i dokąd potem odjeżdżali(ją)?
 24. Czy są jakieś miejscowości w okolicy, gdzie szczególnie chętnie przyjeżdżali Cyganie — gdzie i w jakim celu?
 25. Czy jest gdzieś tutaj w okolicy jakieś miejsce, gdzie odbywały się zjazdy czy spotkania cygańskie; w jakim celu Cyganie tam się zbierali, gdzie to było, co robili w tym czasie? Kiedy ostatnio odbył się taki zjazd, ilu Cyganów uczestniczyło?
 26. Jeżeli przejeżdżali przez wieś Cyganie to na jak długo zatrzymywali się?
 27. Gdzie zwykle zatrzymują się w okolicy latem — podać nazwę terenową i usytuowanie?
 28. Czy przyjeżdżali również na zimowiska, gdzie wtedy mieszkali — czy wynajmowali izby od miejscowych gospodarzy (lub jakieś inne pomieszczenia)? Podać nazwę miejsca, gdzie mieszkali i nazwisko gospodarza.

29. Czy stale zamieszkiwali zimą u tych samych gospodarzy czy u różnych (dlaczego)?
30. Czy do wsi/miasteczka przyjeżdżała stale ta sama grupa Cyganów czy różne?
31. Jak długo trwał pobyt zimowy — kiedy przyjeżdżali, kiedy odjeżdżali?
32. Jeżeli zjawili się w okresie zimy, to czym wtedy zajmowali się, co robią?
33. Jak wyglądał rozkład dnia rodziny cygańskiej zimą?
34. Jeżeli byli zimą, czy posyłał dzieci do szkoły?
35. Jak pan(i) sądzi, jeżeli Cyganie nie przyjeżdżali zimą, co się wtedy z nimi dzieje — wędrują czy gdzieś wyjeżdżają i gdzie spędzają zimy?
36. Czy pan(i) pamięta, żeby kiedyś zimowali Cyganie w namiotach lub ziemiankach — kiedy, gdzie?
37. Jak mieszkali Cyganie zatrzymujący się latem na postojach — w wozach czy rozbijali namioty, jak namiot wyglądał (proszę opisać)? A może jeszcze inaczej — jak?
38. Czym trudnią się po przyjeździe do wsi latem — handlują (czym) czy wykonują jakieś prace — jakie, dla kogo?
39. Czy pan(i) korzystał z ich usług? Czy ich działalność była użyteczna dla wsi/miasteczka?
40. Z czego w ogóle Cyganie żyją, skąd mają pieniądze czy środki na utrzymanie?
41. Czy w czasie pobytu we wsi/miasteczku najmowali się Cyganie do jakiejś pracy (u gospodarzy, w spółdzielniach czy zakładach państwowych) — jakiej? Czy może jest w okolicy jakiś zakład zatrudniający Cyganów — gdzie, w jakim charakterze?
42. Czy dobrzy byli z nich pracownicy, czy potrafili lepiej pracować niż nie-Cyganie (Polacy);
43. Czy po przybyciu do wsi Cyganki zajmowały się wróżeniem, w jaki sposób wróżyły?
44. Czy ich wróżby spełniają się i czy ludzie chętnie dają sobie wróżyć?
45. Czy pan(i) dawał(a) sobie wróżyć?
46. Czy pan(i) wierzy w cygańskie wróżby i co o nich sądzi?
47. Czy Cyganie leczyli ludzi, kiedy byli we wsi — z jakimi dolegliwościami (chorobami) przychodzili ludzie do Cyganów, jak wyglądało leczenie i jakie dawało rezultaty? Czy pan(i) zna osobiście taki przypadek leczenia przez Cyganów — może miał miejsce w rodzinie, kiedy?
48. Czy może jeszcze teraz ludzie chodzą do Cyganów leczyć się (gdzie)?
49. Jaki jest stosunek Cyganów do mieszkańców wsi? (gdy przyjadą)?
50. Jaki jest stosunek Cyganów do właściciela gruntu, na którym rozbijają obóz lub do właściciela mieszkania, u którego mieszkali zimą?
51. Jak przyjmowani byli Cyganie po przybyciu do wsi — jak odnosili się do nich mieszkańcy wsi/miasteczka?
52. Czy w czasie postojów letnich Cyganów utrzymywano z nimi jakieś kontakty towarzyskie — jakiego rodzaju?
53. Czy w czasie zimowania Cyganów we wsi/miasteczku utrzymywano z nimi jakieś kontakty towarzyskie — jakiego rodzaju?
54. Czy w czasie postojów letnich lub zimowania Cyganów dzieci ze wsi/miasteczka, bawiły się z dziećmi cygańskimi — jeżeli nie, dlaczego?
55. Jeżeli we wsi/miasteczku była zabawa lub wesele, czy zapraszano na nie Cyganów i czy Cyganie przychodzili? W jakim charakterze ich zapraszano — jako muzykantów czy po prostu uczestników zabawy?
56. Czy takie spotkania (zabawy, wesela) przebiegały zgodnie czy nie zawsze i z czyjej winy?
57. Jeżeli Cyganie zjawili się nie proszeni, jak wtedy postępowano?

58. Czy podoba się panu(i) muzyka cygańska i ich taniec?
59. Czy Cyganie ładnie się ubierają, czy podoba się panu(i) ich sposób ubierania się czy nie? Jak ubierali się dawniej, jak teraz?
60. Czy sposób życia, jaki prowadzą Cyganie, podoba się panu(i) — dlaczego? Jeżeli nie — również dlaczego?
61. Co pan(i) wie na temat przestępczości Cyganów, o jakich słyszał(a) pan(i) przypadkach, żeby Cyganie dokonali jakiegoś wykroczenia — kiedy i gdzie? Czy miał miejsce taki przypadek gdzieś tutaj w okolicy lub może w samej wsi/miasteczku — kiedy, jaki?
62. Czy może sam(a) pan(i) padł(a) ofiarą Cyganów — kiedy i co zrobili?
63. Czy pan(i) pamięta albo słyszał(a) o wypadkach jakichś zbiorowych akcji ludzi ze wsi/miasteczka przeciwko Cyganom — np. napad na obóz cygański? Kiedy to było, jaka była przyczyna konfliktu?
64. Czy jest gdzieś tutaj w okolicy jakaś miejscowość — wioska/miasto — gdzie osiedlili się Cyganie — gdzie, od kiedy tam są, ilu ich jest?
65. Czy pan(i) wie skąd pochodzą Cyganie — z jakiego kraju czy narodu?
66. Od czego pochodzi ich nazwa „Cygan” — co oznacza to słowo? (Czy zna pan(i) słowo „Rom” — co ono znaczy?).
67. Jak pan(i) sądzi, czy Cyganie różnią się między sobą, czy stanowią jeden naród?
68. Co pan(i) wie na temat religijności Cyganów — w co wierzą?
69. Co pan(i) wie na temat cygańskich zwyczajów — jak wyglądają cygańskie chrzciny i zwyczaje związane z narodzinami? Jak wygląda u Cyganów zawieranie małżeństw i wesele — kto udziela im ślubu?
70. W jakim wieku zakładają Cyganie rodziny, jaka jest przyczyna, że właśnie w tym wieku? (Jeżeli wie, że młodo się żenia, to: czym można wytłumaczyć sobie ten fakt i jak inf. ocenia ten cygański zwyczaj?).
71. Czy cygańskie rodziny są trwałe — co pan(i) sądzi na temat wierności małżeńskiej w cygańskich rodzinach? Czy Cyganie kochają swoje dzieci i czy ich dzieci mają lepiej niż dzieci w rodzinach polskich?
72. Co pan(i) sądzi o moralności (obyczajności) cygańskiej? (Może inf. zna jakieś przykłady odmienności).
73. Jak wyglądają u Cyganów zwyczaje związane ze śmiercią kogoś bliskiego i pogrzeb oraz żałoba? Gdzie Cyganie chowają swoich zmarłych? Czy może na którymś z okolicznych cmentarzy chowali zmarłych — gdzie, kiedy? Czy teraz też tam chowają?
74. Jeżeli inf. wie coś na temat cygańskich zwyczajów: skąd pan(i) zna cygańskie zwyczaje/obyczaje?
75. Czy sądzi pan(i), że Cyganie potrafią czarować lub czynić ludziom źle, przy pomocy czarów? Czy może pan(i) podać jakiś przykład lub przypadek — gdzie i kiedy miał on miejsce, co to było?
76. Czy słyszał(a) pan(i) o wypadkach stosowania przez Cyganów czarów by pomóc ludziom — czy może pan(i) podać taki przypadek? Gdzie i kiedy miał miejsce?
77. Czy Cyganie jedzą (jedli) padłe zwierzęta — czy słyszał(a) pan(i) coś na ten temat?
78. Czy słyszał(a) pan(i) o porywaniu dzieci przez Cyganów — gdzie i kiedy taki wypadek miał miejsce? Co potem Cyganie robią z tymi dziećmi?
79. Czy zna pan(i) jakieś słowa lub zwroty (zdania) po cygańsku — jak brzmią (proszę powiedzieć), co znaczą, w jakich sytuacjach są używane? Gdzie, kiedy i od kogo nauczył(a) się ich pan(i)?
80. Czy może zna pan(i) jakąś piosenkę o Cyganach, jaką — czy może pan(i) po-

dać słowa lub treść tej/tych piosenki(ek)? Czy pan(i) zna jakieś opowiadania, zagadki, bajki czy przysłowia o Cyganach i o ich życiu — czy może pan(i) je podać?

81. Czy pan(i) się zgadza z tymi piosenkami i opowiadaniem, czy uważa pan(i), że one mówią prawdę o Cyganach?
82. Czy jeżeli dzieci są niegrzeczne straszy się je mówiąc, że je Cygan zabierze lub porwie (jak brzmi formuła)?
83. Czy w taki sam sposób straszy się innymi — np. Żydem, Niemcem (lub jeszcze innymi) ludźmi (narodowościami) — jakimi, jak brzmi formuła?
84. Ile miał(a) pan(i) lat, kiedy po raz pierwszy zobaczył(a) pan(i) Cyganów?
85. Gdzie to było i w jakich okolicznościach?
86. Czy może miał pan(i) z nimi bliższy kontakt — jakiego rodzaju, jak długo trwał, kiedy? (Był z nimi w szkole, wojsku, pracował, zimowali u inf.).
87. Jak się układały pańskie kontakty z nimi w tym czasie — czy były dobre, czy przyjaźnił(a) się pan(i) z nimi, czy dochodziło do konfliktów i jakich?
88. Ma pan(i) tutaj zestaw różnych cech, którymi z nich określiłby pan(i) Cyganów; które najlepiej ich charakteryzują czy pasują do nich? *
89. Czy może jeszcze jakieś inne cechy, nie wymienione tutaj, określają (charakteryzują) Cyganów — jakie, proszę podać?
90. Co najbardziej razi pana(ią) u Cyganów i co najbardziej przeszkadza w utrzymywaniu dobrych stosunków z nimi?
91. Które z wymienionych tutaj cech najlepiej pasują do Polaków i najlepiej ich charakteryzują? *
92. Czy może jeszcze jakieś inne cechy, nie wymienione tutaj, określają (charakteryzują) Polaków — jakie?
93. Ma pan(i) tutaj zestaw różnych narodowości, proszę podać, jakie z wymienionych na tych kartkach narodowości bardziej pan(i) uważa, a jakie mniej? (Ułożyć według hierarchii) **

* Zestaw cech — określeń do charakteryzowania Cyganów i Polaków (pytania: 88 i 91 części I-A)

spokojni (zgodni)	napastliwi (kłótniwi)
weseli	smutni
pracowici	leniwi
odważni	tchórzliwi
czyści	brudni
urodziwi (piękni)	szeptni (brzydcy)
nachalni (bezczelni)	dumni (godni)
uczciwi (szczerzy)	fałszywi (podstępni)
sprytni	naiwni
ufni (otwarci)	podejrzliwi (skryci)

Określenia tworzą 10 par opozycyjnych — w przybliżeniu — cech. Każde z 20 określeń znajduje się na osobnej kartce i badanemu prezentowane są po ich uprzednim wymieszaniu, by nie prowokować wyborów albo-albo. Badany proszony jest o dokonanie wyboru 5 najbardziej, jego zdaniem, charakterystycznych cech dla danej narodowości. Za poprawną uważana jest także odpowiedź taka, w której wskazane zostanie mniej lub więcej określeń. Przy niektórych określeniach znajduje się w nawiasie drugie, uzupełniające. Jest to wynikiem wcześniej zaobserwowanego faktu, że pewne określenia wypowiedziane są przez informatora jakby jednym tchem, w postaci zbitki (np. nachalni-bezczelni, fałszywi-podstępni). Ponieważ powtarzało się to wielokrotnie, wydawało się właściwe pozostawienie takiego sposobu określania. Liczba 5 cech, o których wybór prośzeni są badani, podyktowana jest także wcześniejszym spostrzeżeniem — w tyłu bowiem mniej więcej określeń zawierała się przeciętna charakterystyka grupy, o którą pytano.

** Zestaw narodowości do pyt. 93: Amerykanin, Chińczyk, Cygan, Czech, Francuz, Murzyn, Niemiec, Rosjanin, Węgier, Żyd. Każda z 10 narodowości znajduje się na oddzielnej kartce, badanemu prezentowane są po ich uprzednim wymieszaniu.

94. Czy zgodziłby się pan(i), żeby niektórzy z nich osiedlili się w tej samej miejscowości (w pobliżu) — którzy?
95. Co do których (kogo z nich) nie chciałby pan(i) by osiedlili się czy zamieszkali w pobliżu (lub w tym samym domu) i by mieli utrzymywać kontakty towarzyskie czy rodzinne z panem(ią)?
96. Kogo z nich nie chciałby pan(i) by przyznili się do pana(i) rodziny?
97. Czy miał pan(i) kiedyś kontakt z którymi z wymienionych — kiedy i w jakich okolicznościach?
98. Czy pan(i) zna przypadek, by — kiedy jeszcze Cyganie wędrowali — żenili się Cyganie z Polakami (Polkami) i osiedlali się na stałe? Może inf. zna osobiście taki przypadek — gdzie i kiedy miało to miejsce?
99. Jeżeli miał miejsce taki przypadek, to: jak taki fakt oceniany jest przez inf. i wieś/miasteczko; czy utrzymywano(by) kontakty towarzyskie z takim ożenionym i osiedlonym Cyganem (Cyganką) — jeżeli nie, to dlaczego?
100. Czy pan(i) słyszał(a), żeby jakiś chłopak lub dziewczyna ze wsi/miasteczka przyżenił(a) się do rodziny cygańskiej i potem poszedł(a) z nimi w wędrowkę, dołączając do taboru? Kiedy i gdzie tak się zdarzyło?
101. Jak pan(i) ocenia zawieranie małżeństw mieszanych polsko-cygańskich, czy są one na ogół dobre czy nie?
102. Czy i teraz zdarzają się wypadki takich małżeństw mieszanych? Jak pan(i) by oceniał fakt, gdyby któraś z dziewczyn ze wsi/miasteczka chciała wyjść za Cygana?
103. Co by pan(i) sądził, gdyby któryś chłopak ze wsi/miasteczka ożenił się z Cyganką?
104. Gdyby taki fakt — mieszanego małżeństwa — miał miejsce w pana(i) rodzinie, jaka byłaby opinia pana(i) w tym przypadku?
105. Czy zgodziłby się pan(i), by pana(i) córka wyszła za Cygana — jeżeli nie, dlaczego?
106. Czy zgodziłby się pan(i), by pana(i) syn ożenił się z Cyganką — jeżeli nie, dlaczego?
107. Co by pan(i) zrobił(a), gdyby jednak doszło do tego?
108. Czy dawniej inaczej osądzano małżeństwa mieszane niż dzisiaj, czy się coś w stosunku do małżeństw mieszanych zmieniło? Może jednak powinni się żenić Polacy z Polkami a Cyganie z Cygankami (jeżeli inf. tak sądzi) — dlaczego?
109. Czy gdyby ktoś odezwał się do pana(i) „ty Cyganie” uważałby pan(i) to za obrazę czy wyzwisko; jeżeli tak — dlaczego?
110. W jakich przypadkach, na kogo z Polaków mówi się „Cygany”?
111. Czy pan(i) uważa, że Cyganie to także Polacy czy nie — podać uzasadnienie? Czy Cygan może być dobrym Polakiem — jakim powinien być, by móc powiedzieć na Cygana, że jest dobrym Polakiem?
112. Jakie są przyczyny, że dochodzi do konfliktów między Cyganami i Polakami — kto jest temu winien? Czy tak samo było dawniej, kiedy jeszcze Cyganie wędrowali, czy coś się zmieniło?
113. Jak pan(i) sądzi, dlaczego Cyganie tak długo wędrują(owali), dlaczego nie osiedlali się?
114. Wydaje się, że od pewnego czasu Cyganie rzadziej pokazują się, jakby mniej ich widać — jak pan(i) sądzi, co się z nimi stało?
115. Czy uważa pan(i), że Cyganie zmienili się w ciągu ostatnich lat — jeżeli tak, to jak się to przejawia?
116. Czy uważa pan(i), że zmienił się stosunek Polaków do Cyganów w ciągu ostatnich lat — jak się zmienił?

117. Jak pan(i) ocenia akcje państwowe i milicji w stosunku do Cyganów, czy były one właściwe czy krzywdzące Cyganów, czy były potrzebne?
118. Jak pan(i) uważa, co należałoby zrobić, by nie było kłopotów z Cyganami?
119. A może należałoby Cyganom udzielić pomocy, by łatwiej mogli żyć i jakiego rodzaju powinna być ta pomoc?
120. Czy pan(i) sądzi, że Cyganie są specjalnie uzdolnieni do jakichś prac — do jakich? Czy w związku z tym mogliby być użyteczni dla społeczeństwa i jak należałoby ich zatrudnić?
121. Jak pan(i) sądzi, co stanie się w przyszłości z Cyganami, czy pozostaną nadal tacy, jak są czy też zmieni się ich sposób życia i co się zmieni?
122. Jak pan(i) sądzi, czy Cyganie powinni dążyć do możliwie szybkiego rozplynięcia się wśród ludności polskiej (stania się „tacy jak inni”), czy też powinni zachować swoją odrębność (uzasadnić)?
123. Czy zdaniem pana(i) byłoby lepiej, gdyby dano Cyganom możliwość mieszkania razem w większych grupach, a może nawet specjalnych osiedlach czy raczej pojedynczymi rodzinami w otoczeniu Polaków — dlaczego?
124. Czy uważa pan(i), że należy Cyganom dać szansę osiedlenia się, czy zgodziłby się pan(i) by osiedlono ich tutaj?
125. Czy przed wojną mieszkali gdzieś tutaj Żydzi, co się z nimi stało, że teraz ich tutaj nie ma? Czy często spotykał się pan(i) z nimi (rodzice, dziadkowie) — z jakich powodów, po co?
126. Jak pan(i) sądzi, czy przyjemniejsze były kontakty z Żydami czy z Cyganami — dlaczego? Których z nich wyżej pan(i) stawia — dlaczego?
127. Jak pan(i) wie, w czasie wojny dużo ludzi ucierpiało przez Niemców. Byli wśród nich także Cyganie — sporo z nich Niemcy rozstrzelali lub wysłali do obozów, przez to ilość Cyganów w Polsce znacznie zmniejszyła się. Jak pan(i) ocenia losy Cyganów w czasie wojny?
128. Czy w którejs z sąsiednich wiosek/miasteczek mieszkają ludzie, którzy nie cieszą się szacunkiem i źle są widziani — co to za ludzie, jakiej narodowości i wiary, gdzie mieszkają i od kiedy tam są?
129. Czy zawsze — także dawniej — nie uważano ich, czy dopiero od pewnego czasu, od niedawna — od kiedy i z jakiego powodu?

Część I-B

1. Tutaj niedaleko jest zespół baraków mieszkalnych (wozów, domy, w których mieszkają jacyś inni ludzie) — czy zna pan(i) to miejsce? Co za ludzie tam mieszkają?
2. Czy **był** pan(i) już tam kiedyś? Czy zachodzi pan(i) tam częściej? Czy przypomina pan(i) sobie, kiedy przechodził pan(i) tamtędy po raz ostatni?
3. Czy wie pan(i) mniej więcej ilu ich tam jest?
4. Czy miał(a) pan(i) z nimi do czynienia z racji zawodu (wykonywanej pracy) czy z jakiegoś innego — jakiego, kiedy?
5. Dlaczego w taki sposób oni mieszkają?
6. Skąd biorą środki do życia?
7. Czy spotkał pan(i) może kiedyś mieszkańców tych domów/baraków wędrujących wozami (mieszkalnymi)?
8. Od kiedy znajdują się oni tutaj, od kiedy się tutaj osiedlili?
9. Czy już dawniej także próbowali się tutaj osiedlać (ci sami, inni)?
10. Czy nakazano im przez władze, by osiedlili się tutaj, czy sami wybrali to miejsce? Dlaczego — może pan(i) wie, czym kierowali się w wyborze?
11. Czy może dawniej osiedlali się gdzieś tutaj na zimę (ci sami, inni)? Kiedy to było, jak często osiedlali się tutaj na zimę?

12. Czy pan(i) sądzi, że osiedle to (obóz), w stanie, w jakim się znajduje, powinno dalej istnieć — dlaczego?
13. Jeżeli uważa, że trzeba coś zmienić: jakie środki należałoby przedsięwziąć, co należałoby zrobić?
14. Czy dzieci z tych domów/baraków uczęszczają do szkoły — jakiej? Jeżeli nie, to jaki jest tego powód?
15. Czy pańskie dzieci chodzą może lub chodziły razem z dziećmi z tego obozu/baraków do tej samej szkoły? Czy może pan(i) coś o tym powiedzieć?
16. Czy pana(i) dzieci bawią się razem z dziećmi z tych baraków/domów?
17. Czy należałoby może urządzić dla dzieci z tych baraków/domów osobną szkołę — dlaczego?
18. Czy zauważa pan(i) jakąś zmianę u mieszkańców tych baraków/domów, w stosunku do czasów dawniejszych — jaką?
19. Jak pan(i) sądzi, co zmieni się jeszcze w przyszłości w życiu mieszkańców tych baraków/domów/wozów? Czy pozostaną tutaj — tak jak mieszkają, czy może uważa pan(i), że zmieni się ich sposób życia — jak?
20. Co się mówi o tym obozie (mieszkańcach domów, baraków), czy słyszał pan(i), co ludzie mówią o nich?

Jeżeli badany bezpośrednio sąsiaduje z Cyganami:

21. Co pan(i) wie o swoich sąsiadach Cyganach — czy utrzymuje pan(i) z nimi stosunki sąsiedzkie i jakiego rodzaju? Jeżeli nie — dlaczego?
22. Czy pana(i) dzieci i dzieci cygańskie odwiedzają się nawzajem i bawią razem? Jeżeli nie, to jaka jest tego przyczyna?
23. Jak układają się pana(i) stosunki z najbliższymi sąsiadami Cyganami? Jeżeli źle, to jaka jest tego przyczyna?
24. Czy pan(i) ma jakieś inne kontakty z Cyganami — poza swoimi sąsiadami — jakiego rodzaju?
25. Czy pan(i) wolałby by zamiast tych Cyganów mieszkali tutaj Polacy czy nie — dlaczego? (lub narodowość prezentowana przez inf.).

Lech Mróz

A STUDY OF ETHNICAL DISTANCE: GYPSIES — POLES

Summary

The paper presents a research, still continued, on ethnical distance between Poles and Gypsies, pursued by the author with a group of students. A questionnaire prepared by the author and modified during field work has been employed. It consists of two parts, I A and B, applied to Polish respondents, and part II, for Gypsies. Only part I of the questionnaire is discussed here; part II is still under elaboration and it will be published later. The investigations are conducted in north-eastern Poland, in the province of Podlasie, selected for its importance in Gypsy wanderings in the past and because quite a number of Gypsies have settled there. Besides, the ethnical, religious and cultural diversity of the local population allows to analyse the distance towards Gypsies in a fairly broad context. The research, carried on for more than a year now, has covered 62 villages and small towns; in its second phase it was focused on the town M, with a large Gypsy community living there, as well as on MA and MB, 40 and 60 km

off M, where relatives of Gypsies from M are living. Poles as well as Gypsies have been investigated. There have been obtained 423 interviews by means of questionnaire I AB, 31 by questionnaire II, several background interviews and observations and about 100 interviews in M's grammar school, from Polish and Gypsy children and from teachers, tested with a special set of questions. The field work is expected to be completed during 1978 and a detailed elaboration and analysis of results will follow.

The present discussion sets forth the assumptions underlying the questionnaire and some tentative conclusions concerning the attitudes of Poles towards Gypsies. A fuller account of the research results and an analysis of the phenomenon of ethnical distance between Poles and Gypsies will be offered after the full cycle of research has been completed.